Iż-Żmien Nofsani f'Malta... ...il-Mosta u lil hinn minnha

Xi aspetti ta' interess

minn ***Dr. Sandro VELLA*** *M.D., A.T.C.L., L.T.C.L., L.R.S.M.*

Ħafna jgħidulek li ż-żmien nofsani Malti (870-1530) mhux ta' min ifakkru. Għalihom, donnu qisu qatt ma kien. Forsi għax dan iż-żmien ma nistgħux norbtuh ma' xi mqades kbar u uniċi bħal dawk ta' Żmien il-Ħaġar jew mas-swar u l-palazzi li ħallewlna l-Ordni tas-Salib bi tmien Ponot. Madankollu, studjużi ta' l-istorja jfakkruna kif dan iż-żmien kien ukoll wieħed li sawwar ir-ruħ u l-ġmiel tal-wirt kulturali Malti, kif nafuh illum. L-iżvilupp ta' l-ilsien Malti, il-qawmien mill-ġdid tat-twemmin Nisrani u ta' l-istituzzjoni tal-Knisja f'pajjiżna kif ukoll l-ismijiet ta' tant inħawi fil-gżejjer Maltin huma biss ftit mill-iżviluppi li seħħew f'dan iż-żmien ta' faqar, għaks u ġuħ. Kien żmien li kompla welled l-identità kulturali tagħna u kompla jagħżilna bħala ġens għalih, tant li fi Trapani, in-nutara kienu diġà qegħdin iqisu lill-Maltin u l-Għawdxin bħala Nazzjon Malti. Sejrin nagħtu ħarsa lejn xi aspetti mill-ħajja ta' missirijietna f'dawk iż-żminijiet, bil-ħsieb li jiftakkru u jingħataw ġieħ, għax huma wkoll kellhom sehem minn dak kollu li jagħmilna wlied din il-gżira ċkejkna f'baħar kaħlan.

L-irħula li għebu

Fost il-wirt medjevali tagħna, ma nistgħux ma nsemmux il-mijiet ta' ismijiet ta' rħula, irqajja ta' raba', ġonna, bjar, knejjes u mkejjen oħra mxerrdin ma' l-erbat irjieħ tal-gżejjer tagħna. X'uħud minn dawn l-ismijiet intilfu mal-medda tas-snin; oħrajn twaħħdu mal-ħajja u l-istorja soċjali, kulturali u agrikola ta' pajjiżna. Diversi studjużi, fosthom G.F. Abela, għamlu tfittix dwar irħula ċkejknin u oħrajn aktar imdaqqsa li bihom kienet miżgħuda Malta f'dawk iż-żminijiet. *("Della Descrittione di Malta, Isola nel Mare Siciliano" - 1647).*

Studju tal-Professur Wettinger jurina kif madwar sitta u għoxrin raħal żgħir għebu minn gżiritna fil-perijodu ta' bejn is-seklu ħmistax u tmintax, filwaqt li tletin kienu diġà għebu qabel is-sena 1419.

Fiż-żjajjar pastorali tiegħu ta' l-1575, il-Viżitatur Appostoliku Mons. Pietru Duzina wkoll jirreferi għal dan iċ-ċaqliq li wassal għal għajbien ta' komunitajiet sħaħ insara, u l-ħolqien jew tkabbir ta' oħrajn f'inħawi aktarx aktar kennija. F'dan il-kuntest, ta' min isemmi r-raħal tal-Mellieħa, li jidher li kien imwaqqaf bħala parroċċa fl-1436, għad li mhux magħruf sewwa sew jekk dawn l-inħawi esposti fit-tramuntana tal-gżira kienux tabilħaqq abitati.

Nistgħu nsemmu għadd imdaqqas ta' rħula llum ineżistenti: Ħal Dejf fl-inħawi tan-Naxxar, Raħal Tartani qrib Ħad-Dingli u Raħal Samudi fl-inħawi tal-Għargħur. Jidher li t-tliet irħula medjevali ta' Raħal Bisqallin, Raħal Biżbud u Raħal

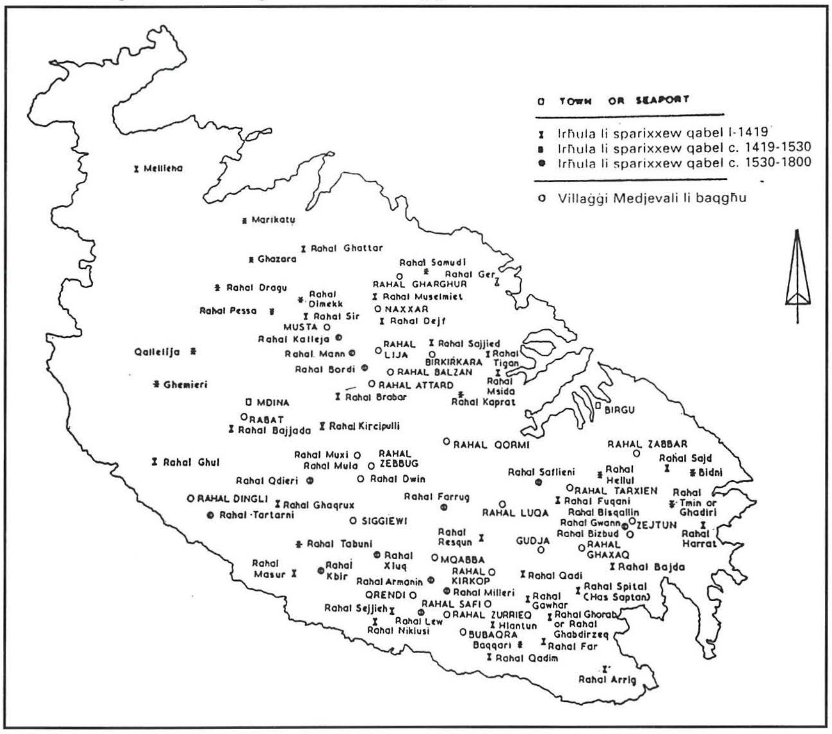

L-irħula li għebu: dawk immarkati 'x' qabel l-1419; * qabel l-1530; • qabel l-1800. Dawk immarkati 'o' huma villaġġi medjevali li baqgħu jeżistu.
(mill-ktieb 'Approaches to Medieval Malta, *Medieval Malta: Studies on Malta before the Knights'* **Anthony T. Luttrell, London, 1975).**

Ġwann ingħaqdu flimkien biex maż-żmien iffurmaw ir-raħal taż-Żejtun. Bl-istess mod, Raħal Mula, Raħal Muxi u Raħal Dwin ingħaqdu f'raħal akbar, dak ta' Ħaż-Żebbuġ.

Forsi aktar ta' interess għalina l-Mostin, minħabba l-pożizzjoni ġeografika tagħhom qrib l-Mosta tal-lum, insemmu l-irħula medjevali żgħar ta' Raħal Kalleja u/ jew Raħal Hobla/Hobula (l-istess raħal?), kif ukoll Hal Dimekk (jew Hal Dmiegħ), mibni fl-akkwati tal-kappella eżistenti ta' Sant'Andrija f'Tarġa Gap. Kien hemm ukoll Hal Sir, Hal Dragu u Hal Mlitt (Mlit), ta' l-aħħar bejn il-Mosta u n-Naxxar, fix-xaqliba li thares lejn Hal-Lija. Fi ktieb ieħor qadim (S, Pauli, Codice Diplomatico) jissemma raħal ieħor żgħir jismu Hal Muselmet, li kien magħqud mar-raħal tal-Mosta. Ta' min ifakkar ukoll lil Hal Mejn, Hal Dgħefif, kif ukoll Raħal Kirċipulli, ta' l-aħħar imwaqqaf fil-wâta ta' Ta' Qali. Dawn l-irħula għosfru mal-medda tas-snin, u jibqgħu biss tifkira tal-ħajja ta' l-imgħoddi għad li x'uħud mill-istess akkwati nbnew mill-ġdid frott żieda fil-popolazzjoni u d-domanda għad-djar fi żminijietna.

Diversi studji fosthom tal-lista ta' nies ingaġġati fid-Dejma madwar l-1419 u l-1420 jagħtuna ħjiel ta' l-għadd ta' nies li kienu jgħammru fl-irħula diversi. Hekk naraw kif madwar l-1419, kien hemm bejn sittin u sebgħin raġel minn Raħal Kalleja jew/u Raħal Mosta fid-Dejma. Ta' min jirrimarka kif, għad li n-numru ta' rġiel ingaġġati kien iżgħar minn dak tar-raħal tan-Naxxar (madwar disgħin), kien aktar imdaqqas minn irħula oħra qrib, ngħidu aħna Hal-Lija, Hal-Mann, Hal Sammut, H'Attard u Hal Balzan. Fl-1419, f'Raħal Mosta/Kalleja nsibu madwar 310 ruħ, filwaqt li f'Hal-Pessa/Dimekk insibu 165 ruħ, b'kollox madwar 475. Madwar l-1480, il-popolazzjoni baqgħet l-istess ta' madwar 482 ruħ.

Il-kelma 'Raħal'

Forsi ftit jintebħu, jew aħjar jaħsbu dwar l-oriġini tal-prefiss "Hal" fl-isem ta' bosta mkejjen u rħula fi gżiritna. Anke hawn tidħol l-istorja medjevali Maltija. Jidher li dan il-prefiss huwa forma mqassra tal-kelma Maltija "raħal", kelma li ġejja minn oħra Għarbija " raħl" li tfisser post fejn "jiefqu n-nies" *("station or stopping place")*. B'hekk fil-kuntest Malti, il-kelma "raħal" ħadet dimensjoni ġdida u aktar wiesa'. Jidher li qabel l-1590, il-kelma shiħa "raħal" kienet titpoġġa qabel l-isem ta' l-akkwat partikulari (ngħidu aħna Raħal Kalleja jew Raħal Hobla). Kien wara dan iż-żmien li nsibu l-prefiss "Hal" użat b'mod aktar estensiv. Kif għidna aktar qabel l-istudju ta' l-oriġini ta' l-ismijet ta' bosta rhula u mkejjen oħra fi gżiritna wkoll jeħodna lura lejn dawn iż-żminijiet imbegħda. Huwa studju kkumplikat u ta' interess mhux żgħir. Ngħidu aħna "Raħal Lija" jidher li ħa ismu mill-kelma "Lia/Elija" filwaqt li Hal Muxi tnissel mill-isem "Mosè". It-tnejn kienu ismijiet komuni fost il-komunità Lhudija aktarx imdaqqsa fi gżiritna f'dawk iż-żminijiet.

Ismijiet oħra għandhom oriġini aktar Kristjana, ngħidu aħna Raħal Bisqallin (ir-raħal ta' Pasqualino), Raħal Niklusi (ir-Raħal ta' Nikola), Raħal Ġwann (ir-Raħal ta' Ġwanni). Ismijiet ta' rħula oħra jistgħu jfakkruna f'xi aspetti fiżiċi ngħidu aħna iż-Żurrieq (ta' għajnejn żoroq) u Hal-Bidni (li forsi jirreferi għal raħħala mibnija b'saffejn).

Harsa lejn il-lista tan-nies tad-Dejma tagħtina ħjiel ta' l-ismijet l-aktar komuni fil- Mosta f'dawk iż-żminijiet. Insemmu biss dawk ta' Xmun, Gullelmu, Antonio, Pawlu u Giovanni. Il-kunjomijiet l-aktar komuni kienu Galea (Galia) u Bartolo (Bartalu). Mhux magħruf jekk il-kunjom Pisani (Pisanu) huwiex derivattiv tal-kelma "Hal Pessa", raħal medjevali qrib il-Mosta.

Ta' min jinnota kif ftit li xejn insibu referenzi għall-irħula medjevali fit-tramuntana ta' gżiritna. Ir-raġunijiet jistgħu jkunu bosta fosthom waħda ta' nuqqas ta' dokumentazzjoni. Minkejja li l-art f'dawn l-inħawi kienet aktarx aktar fertili, dawn l-imkejjen, esposti għall-qilla ta' l-attakki tal-furbani ftit kienu joffru kenn lill-poplu fqajjar u mġewwaħ ta' dak iż-żmien. F'dawk iż-żminijiet l-uniċi nies jgħammru biswit il-baħar kienu dawk tal-Birgu, imħarsa mill-Kastell ta' Sant'Anġlu. Harsa lejn il-mappa turina wkoll kif, minkejja li xi rħula bħal Raħal Għal, Raħal Maxur, Raħal Niklusi u Raħal Qadu kienu qrib il-kosta, ftit kienu esposti għall-attakki minħabba ostakli ġeografiċi, ngħidu aħna l-irdum għoli.

Il-Maltin tal-Medju Evu sawwru l-irħula tagħhom l-aktar fl-imkejjen aktarx għoljin tal-gżira, ngħidu aħna n-Naxxar, Raħal Għargħur, Had-Dingli u Raħal Tartarni. L-għibien ta' bosta rħula medjevali jista' jiġi attribwit ukoll liċ-ċaqliq naturali ta' popolazzjoni ta' nies li tfittex għixien eqreb lejn u/jew ġewwa raħal aktar imdaqqas, fejn aktarx kien hemm servizz pastorali aktar adekwat, u forsi wkoll xi tabib jew spiżjar residenti. Tabilħaqq differenti mill-ħajja komda tal-lum f'pajjiż miżgħud bi knejjes ta' kull għamla u daqs għad li mgħammar minn poplu aktar materjalista moqdi b'servizzi tant effiċjenti f'kull qasam!

Id-Dejma

Sabiex jilqgħu l-attakki tal-ħallelin tal-baħar, kif ukoll biex ikunu jistgħu jitqabdu ma' l-għedewwa Torok, fiż-żminijiet tan-nofs ġiet imwaqqfa 'id-Dejma'. Kienet imwaqqfa wkoll l-'Angara' - korp għall-ħarsien tas-swar tal-pajjiż. Id-Dejma kienet korp militari magħmul mill-Maltin u barranin residenti f'pajjiżna. Kull raġel b'saħħtu ta' bejn is-sittax u l-ħamsa u sittin sena kellu jagħti sehmu; il-qassisin, nisa u tfal kienu eżentati. It-taħriġ kien isir nhar ta' Hadd u fil-festi, u min ma kienx imur kien ikollu jħallas multa. Harsa lejn id-dokumenti turina kif wieħed Mosti minn tad-Dejma kellu jipprovdi żiemel jew bhima oħra tajba għall-irkib, forsi għax kien aktar tat-tajjeb mill-bqija. Id-Dejma kienet maqsuma

[f. 4] iiii
Casali Bise et Dimag
Niculozu Lukisi Rundunu
o Antoni Samud f
m Julianu Mifsud
m Guilielmu Maltisi f
o Paulu Maltisi
o Johanni Axac f
o Gintil Axac
o Andrea Bartalu Palac f
o Lenzu Sejkil f
o Johanni Bartalu
o Paulu Hellul
o Ximuni Turuntinu
m[u] Thumasi Buhalar f
m Salvu Buhalar f
o Antoni Fenec
o Grigori Axac f
m Masi Galie
o Andrea Galea
o Fidericu Xuerib f
o Lemu Bartalu
o Micheli Bartalu
o Danzu Bartalu
m Nuzu Dibonu
m Thomeu Muzangar
[Total] xxiiii
[f. 4v]
m Benedittu Lukisi
m Nardu Pisan f
m Orlandu Galie f
m Ximuni Mahanuc
m Paulinu Burgi f
– Dominicu Axac
m Ximuni Burgi
o Nuculettu Galie f
o Paulinu Curmi
[Total] viiii

[f. 7v]
Casali Calleya et Musta
o Micheli Felu
o Muni Felu
m Ximuni Maltisi f
o Nardu Burasi f
m Luca Dalona f
o Ximuni Bertelli f
m Salvu Pisanu f
m Angelu Dinkille f
o Jacubu Calleja f
o Thumeu Fenec f
o Antoni Chumi f
o Deunisi Xeberasi
m Bernardu Lukisi
o Johanni Calafatu
o Chiccu Gallo
o Nuzu Spiteri
o Julianu Chakim
m Culajta Xerri
o Jakinu Hajculina
m Marcu Bindin
o Antoni Muzangar f
o Guillelmu Halcu
m Mariu Bartalu
o Rugeri Busitin f
m Bernardu Camilleri f
m Ximuni Camilleri f
m Gamusu Haleu
[Total] xxvii

[f. 8]
o Agustinu Camilleri f
m Fidericu Busitin f
m Andrea Dinkille f
o Paulu Galie
o Cola Hakim
o Stefanu Hakim
o Guillelmu Bindinu f
m Pascalinu Cagege f
o Antoni Galie f
o Thumeu Cuzin
o Micheli Gristi f
o Johanni Dibonu
o Nuzu Camenzuli
m Ximuni Cumbu
m Gulinu Guaractu
o Jacubu Cumbu
o Guillelmu Zarur f
o Lichardu Bartalu
o Luca Calleja
o Gaddu Calleja
m Niculozu Calleja
m Muni Camenzuli
o Randinu Bartalu
o Antoni Muzangar
o Guillelmu Cagege
m Johanni Mahanuc
o Brancatu Curmi
– Aluysi Spiteri
Sumi [or Sunu] Fenec
[Total] xxviii

Lista ta' l-irġiel ingaġġati fid-Dejma, fiż-żmien nofsani, mill-Mosta u l-inħawi ta' madwar.
(mill-ktieb** 'The Militia List of 1417-1420: A New Starting Point for the Study of Malta's Population', **Godfrey Wettinger, 1969.

ta' Għajn Rażul ("Rażun"), Buġibba ("Bu Jubbe"), Burmarrad ("BnRata") u San Pawl il-Baħar ("Santu Paulu"). Xi drabi, kultant ta' spiss ukoll, kien ikun meħtieġ li jħarsu inħawi aktar fil-bogħod. Ta' interess partikulari nsemmu kif sa nofs l-irġiel jew aktar ukoll kien jirnexxielhom b'xi mod jeżentaw ruħhom mis-servizz dovut minnhom. Hekk naraw kif fl-1419, filwaqt li Raħal Kalleja/Musta pprovda biss tmintax-il raġel għall-għassa minn total ta' 62 ruħ fis-servizz (disgħa u għoxrin fil-mija), in-Naxxar ipprovda xejn anqas minn 53 ruħ minn total ta' 92, jiġifieri madwar tmienja u ħamsin fil-mija. Tgħid il-Mostin kienu brikkuni aktar minn ħaddiehor?

f'kumpaniji ta' 600 jew 800, skond il-kobor tal-parroċċa. B'hekk il-Mostin u dawk ta' l-irħula qrib kienu jingħaqdu ma' dawk tan-Naxxar fil-ħarsien tax-xtut u l-inħawi l-oħra tal-gżira. In-nies tal-Mosta kienu jagħmlu l-għassa l-aktar fl-inħawi tal-qrib bħall-Imġarr ("il-Lippija") u Għajn Tuffieħa ("Hajn Tufaha"). L-irġiel tan-Naxxar kellhom sehem ukoll fost l-oħrajn fil-ħarsien

	(i) 1419	(ii) 1420's	(iii) 1480's		(i) 1419	(ii) 1420's	(iii) 1480's
Tartarni/Dingli	40	—	—	Gudja	38	35	—
Dingli	—	—	[illegible]	Luqa/Gudja	—	—	51
Għemieri	25	—	—	Luqa	—	—	12
Għemieri/Qallelija	—	23	—	Luqa/Farruġ	27	37	—
Dragu/Għażara/ Marikatu	32	27	—	Farruġ	—	—	7
Pessa/Dimekk	33	—	—	Saflieni/Hellul	12	14	—
Pessa	—	14	—	Tarxien	18	17	—
Għargħur/Sammut	43	44	—	Mqabba	21	23	—
Għargħur	—	—	51	Kirkop	16	17	9
Naxxar	92	95	135	Safi	18	19	—
Naxxar/Musta	—	—	17	Kirkop/Safi	—	—	6
Musta	—	—	65	Mqabba/Safi/ Kirkop	—	—	39
Kalleja/Musta	62	71	—	Żurrieq	61	54	131
Mann/Burdi	16	14	—	Bubaqra/Bakkari	19	20	—
Mann	—	—	15	Millieri	14	15	—
Lija/Burdi	16	14	—	Kbir	24	16	—
Lija	26	25	—	Xluq	17	16	—
Attard	25	42	—	Siġġiewi	81	81	108
Balzan	20	19	14	Lew/Qrendi	27	22	—
Birkirkara	89	89	134	Qrendi	—	—	14
Kaprat	8	5	—	Tabuni	11	10	—
Qormi	102	108	130	Qdieri	13	11	—
Żabbar/Bidni	—	13	—	Żebbuġ	103	108	130
Żabbar	18	—	—	Rabat	234	201	214
Tmin Assant	10	8	—	*Civitas* (Mdina)	132	117	133
Bisqallin	14	15	—	*Judecca* (Mdina Jews)	58	51	52
Ġwann/Biżbud	40	29	—				
Għaxaq	28	26	—	TOTAL	1667	1551	1506

L-għadd ta' l-irġiel ingaġġati fid-Dejma (i), (ii) u fl-Angara (iii) madwar is-snin 1419-1480.
(mill-ktieb** 'The Lost Villages and Hamlets of Malta' **ta' Godfrey Wettinger, fil-ktieb Medieval Malta: Studies of Malta before the Knights', Anthony T. Luttrell, London, 1975).

Meta niftakru fl-attakki li sofriet il-gżira tagħna f'dawk iż-żminijiet tal-biża', malajr nifhmu l-ħtieġa u s-siwi tad-Dejma u l-Angara. Fl-1427, armata minn Barbarija magħmula minn tmintax-il elf suldat Mawmettan assedjaw l-Imdina u minkejja li l-Maltin rebħu l-battalja, tilfu ħafna nies. Fl-1526, il-Mosta reġgħet daqet il-qilla tal-kursari taħt il-kmand tar-Rajjes Sirien, li daħlu bil-lejl fis-Salini, il-Port ta' Burmarrad, u wara li resqu lejn il-Mosta min-naħa ta' Wied il-Għasel kaxkru madwar erba' mitt ruħ ilsiera, barra dawk li ħallew mejtin. Fi kliem E.B. Vella, f'dan l-attakk barbaru, il-Mosta romlot minn dak li kien jagħmilha wieħed mill-isbaħ irħula ta' Malta u ġiet żarmata tista' tgħid għal kollox. Ulied ir-raħal ċkejken tagħna spiċċaw marbutin bil-ktajjen, imġegħla jaqdfu b'kemm kellhom saħħa bejn sema u ilma f'xemx tiżreġ mitmugħin kemm ma jmutux, imċaħħda minn familthom u Dinhom, w umiljati u mkasbra għall-aħħar. Kull attentat sfiq magħmul minn dawk l-antenati tagħna li ħelsuha ħafif, biex jifdu lil ħuthom li sabu ruħhom f'din il-miżerja ħalla lir-raħal fi stat tal-biki. Huwa f'dan il-kuntest li seħħet l-istorja ta' 'l-Għarusa tal-Mosta' - ġrajja li twaħħdet fil-folklor u l-letteratura tagħna u li hija marbuta tant tajjeb mat-Torri ta' Kumbo mgħammar minn familja għanja Mostija taż-żminijiet tan-nofs.

Il-Knisja

Il-Knisja Kattolika kienet istituzzjoni ewlenija fiż-żmien nofsani. Jidher li fi żmien l-Għarab, li waslu Malta

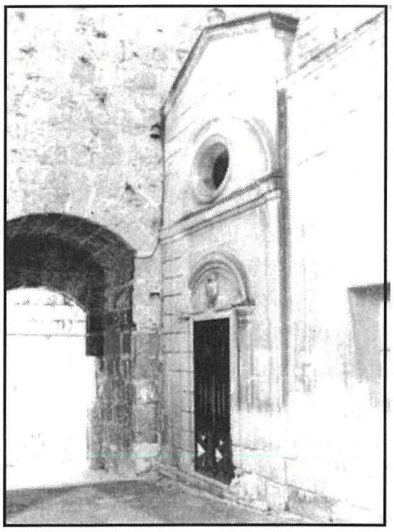

Il-kappella antika tan-Nativitá, li tinsab f'Sant Anġlu. Kienet iddedikata lill-Madonna mill-Konti Ruġġieru.

lejn is-snin 869-870, it-twemmin Nisrani batta mhux ftit, kif jixhed in-nuqqas ta' ħjiel ta' knejjes, statwi, oqbra, pittura jew xi forom oħra ta' wirt arkeoloġiku jew kulturali Nisrani f'dawk iż-żminijiet. Kien biss mal-miġja tal-Konti Ruġġieru fl-1090 u partikolarment mal-waqgħa għal kollox ta' gżiritna f'idejn in-Normanni fl-1127 li l-Kristjaneżmu f'Malta reġa' ħa r-ruħ.

L-ewwel riferenza għal isqof responsabbli minn dawn il-gżejjer ċkejkna teħodna lura għas-sena 1168. Dawn l-isqfijiet qajla kienu jgħammru hawn jew iżuruna. Sas-sena 1250, jidher li kważi erbgħin fil-mija tal-Maltin kienu Misilmin u għalhekk ma kinitx ħaġa tqila għall-Kapitlu Katidrali li jieħu ħsieb il-kura ta' l-erwieħ mill-katidral. B'hekk nistgħu ngħidu li Malta kienet paroċċa waħda. Naraw kif fl-1270 id-djoċesi kienet organizzata tajjeb, immexxija minn arċidjaknu bis-sehem tal-kantur u l-kanoniċi. Hekk kif l-għadd ta' Nsara reġa' beda jiżdied, bdew jinbnew għadd kbir ta' knejjes u kappelli. Qajla kienu jeżistu kappelli qabel l-1350 filwaqt li sas-sena 1575, hemm id-dokumentati madwar 430 kappella[1]. Ħafna minn dawn l-imkejjen ta' qima aktarx ċkejkna kienu mxerrda qatgħet qatgħet fil-kampanja.

Il-biċċa l-kbira minnhom kienu ta' sidien minn fost in-nies, jinfetħu biss xi darba f'sena fil-festa tal-qaddis jew qaddisa patruna. Knejjes oħrajn kienu tal-poplu u kellhom prokuratur biex jieħu ħsiebhom. Għad li ħafna mill-knejjes għosfru u nbnew oħrajn flokhom fl-istess sit, ħafna għadhom iddedikati lill-istess qaddis jew qaddisa patruna meqjuma b'għożża fil-Medju Evu.

Jidher li l-ħakma ta' l-Għarab f'pajjiżna għamlet wisq ħsara lis-sengħa tal-bini u t-tħaddim tal-ġebla lokali fil-ħolqien ta' strutturi arkitettoniċi. Minħabba f'hekk, ħafna mill-eqdem knejjes tal-Medju Evu kienu jinsabu ġewwa xi għar, bħal dak tal-Mellieħa. Għerien oħra tħaffru f'lokalitajiet fejn il-blat kien artab biżżejjed biex jippermetti dan, kif naraw ir-Rabat.

Fost l-eqdem knejjes tal-Medju Evu nsemmu tnejn f''Tal-Baqqari' fil-limiti taż-Żurrieq u li minnhom baqa' biss xi ftit fdalijiet. Waħda minn dawn kienet iddedikata lill-Lunzjata. Fil-Birgu jissemmew il-knisja ddedikata lil Sant'Anġlu, imwaqqfa diġà sas-sena 1274, kif ukoll oħra ddedikata lil Santa Marija. Din ta' l-aħħar, jidher li hija l-istess knisja mħaffra fil-blat li tinsab fil-forti ta' Sant'Anġlu u li llum hija ddedikata lit-twelid tal-Verġni Marija. Fl-1296, insibu tagħrif dwar kappella oħra ddedikata lill-Assunta fuq il- gżira ta' Kemmuna.

Knejjes magħrufa

Fost l-aktar knejjes medjevali magħrufa fi gżiritna nsemmu l-knisja ta' l-Annunzjata f'Ħal Millieri, u l-knisja ta' Santa Marija ta' Bir Miftuħ - it-tnejn mibnija madwar is-sena 1480, kif ukoll dik qadima ta' Santa Katerina (magħrufa bħala ta' San Girgor) fiż-Żejtun mibnija fl-1492 fuq is-sit ta' knisja eqdem tas-seklu tlettax.

Dawk il-knejjes aktar imdaqqsa, ngħidu aħna dik f'Bir Miftuħ, kienu jaqdu għadd ta' rħula fil-qrib u għalhekk ma nbnewx f'raħal partikulari iżda fil-kampanja biex jaqdu l-ħtiġijiet ta' għadd akbar ta' raħħala fl-istess ħin. Il-kanoniċi tal-Katidral kellhom jibdew jinżlu jaqdu n-nies fl-irħula jew inkella jqabbdu rettur minflokhom. Is-sistema tal-parroċċi setgħet iddaħħlet fi żmien l-Isqof Neriku ta' Cefalù ta' l-Ordni tal-Minuri (1334 - 1342), li għex u miet f'Malta, u għalhekk setgħa jara b'għajnejh l-ħtiġijiet tan-nies ta' l-irħula. Hekk ngħidu aħna fl-1402 insibu ħjiel ta' parroċċa f'Birkirkara. F'dik is-sena kien miet il-kappillan Dun Xmun de Sciacco, li kien ukoll id-dekan tal-katidral. Fl-1419, insibu referenza oħra għal parroċċa f'Ħal Tartarni.

L-aktar dokument li jitfa' dawl fuq it-twaqqif u l-organizzazzjoni tal-parroċċi f'Malta huwa dak intitolat *"Quinterniolus pro concordia taxarum"* - magħruf fl-istorja bħala r-'Rollo ta' De Mello'. Fl-1436, l-Isqof ta' Malta Senatore de Mello di Noto (1432 - 1445) ordna minn Sqallija li jsir inventarju tal-benefiċċji[2] kollha eżistenti fil-gżejjer tagħna wara kwistjoni li nqalgħet dwar ir-rata ta' tassazzjoni mposta fuq il-kleru Malti u Għawdxi f'dawk iż-żminijiet. It-tagħrif għal dan l-inventarju ngabar minn erba' kanoniċi tal-Kapitlu Katidrali: Don Mattheus Zammit, Don Andreas de Turris, Don Nicolaus Lombardo u Dun Antonius de Astis.

Il-kappella ta' Santa Marija ta' Bir Miftuħ, limiti tal-Gudja.

Għaxar returati jew *cappelle*

F'dan id-dokument naraw kif Malta f'dawk iż-żminijiet kienet maqsuma f'għaxar returati msejħa *"cappelle"* bil-kappella jew knisja f'nofs kull wieħed isservi għall-kura ta' l-erwieħ *("cura animarum")* fl-irħula tal-qrib.

Dawn l-għaxra, bil-lokalitajiet li kienu jservu kienu:

in-Naxxar, bil-Mosta, Ħal Għargħur, Ħal Sammut u Ħal Kalleja;

Birkirkara, b'H'Attard, Ħal Lija, Ħal Balzan, Ħal Bordi, Ħal Mann u Ħal Kaprat;

Ħal-Qormi;

Santa Marija ta' Bir Miftuħ, bil-Gudja, Ħal Saflieni, Ħal Għallun, Ħal Tarxien, Ħal Luqa, Ħal Farruġ, l-Imqabba, Ħal Kirkop u Ħal Safi;

Santa Katerina (iż-Żejtun), b'Bisqallin, Ħal Biżbud, Ħal Ġwann, Ħal Għaxaq, Ħaż-Żabbar u Ħal Tmin Assant;

Is-Siġġiewi, b'Ħal Kbir, Ħal Xluq, Ħal Qdieri u Ħal Tabuni;

Ħaż-Żebbuġ, b'Ħal Muxi, Ħal Mula*u Ħal Dwin;

Iż-Żurrieq, bil-Qrendi, Ħal Millieri, Ħal Lew, Bubaqra u Baqqani;

Santa Duminka, b'Ħad-Dingli, Ħal Tartarni u Gomerino;

Il-Mellieħa, b'Ħal Dragu, Ġebel Għażara, Ġebel Manikatu (il-Wardija), Ħal Pessa u Ħal Dmigħ.

CAPPELLA	1419	1436	1480
Mdina	950	(1000)	1480
Rabat	1170	1198	1391
Naxxar	985	865	1627
Birkirkara	920	960	1347
Qormi	510	580	592
Birmiftuħ	750	722	958
Żejtun	550	675	(700)
Siġġiewi	730	675	754
Żebbuġ	515	531	845
Żurrieq	605	580	943
Dingli	325	104	169
Birgu	(104)	104	(104)
ESTIMATED TOTAL	***8339***	***8098***	***10633***

L-għadd ta' nies jgħammru fil-Cappelle fis-snin 1419-1480. (mill-ktieb 'Malta in 1530' ta' S. Fiorini, Victor Mallia Milanes (Ed), Hospitaller Malta 1530-1798; 1993).

Ma' dawn l-għaxar parroċċi fil-kampanja kien hemm il-*cappella* jew parroċċa ta' San Pawl *"di fora"* barra s-swar fir-Rabat, kif ukoll il-*cappella* ta' San Lawrenz fil-Birgu. Sal-1536, Ħad-Dingli u l-Mellieħa ma kienux għadhom jeżistu bħala rħula jew'*casali* iżda l-Mellieħa baqgħet tissemma' bħala parroċċa żgur minħabba l-fama li kellha marbuta mas-santwarju qadim u għażiż tal-Madonna.

Ir-*Rollo ta' De Mello* jagħtina ħjiel tal-qaddisin protetturi ta' tlieta biss minn dawn il-*cappelle*, jiġifieri San Pawl fir-Rabat, Santa Duminka f'Ħal Tartarni/Dingli u Santa Katerina f'raħal Bisqallin/raħal Biżbud. Huwa magħruf ukoll kif fl-1402 il- *cappella* ta' Birkirkara kienet taħt il-ħarsien tal-Verġni Assunta kif ukoll ta' Sant'Elena. Madwar dik is-sena, din il-parroċċa kienet imxiet mill-kappella ta' Sant'Elena, fin-naħiet tal-Għargħur (San Ġwann tal-lum), għall-knisja ta' Santa Marija (magħrufa fi żminijietna bħala 'il-qadima'), akkwat aktar milħuq mill-parruċċani ta' dak iż-żmien.

Tmienja mill-kappillani tal-parroċċi tal-kampanja (dawk taż-Żurrieq, San Pawl *di fora*, il-Birgu, Bir Miftuħ, in-Naxxar, Birkirkara u Santa Katerina) kienu kanoniċi fil-katidral. It-titlu tagħhom kien *Donnus* jew *Don*, ngħidu aħna Don Nicolaus de Bordino. L-erbgħa l-oħra, jiġifieri dawk tal-Mellieħa, is-Siġġiewi, Ħal-Qormi u Santa Duminka, kienu jservu fil-katidral bħala qassisin bit-titlu ta' *Presbiter* jew'*Clericus*. Wieħed minn dawn ta' l-aħħar kien fil-fatt patri. Il-kappillan maġġur tal-katidral kien ukoll kappillan tal-kappella ta' San Pawl tar-Rabat, li kienet l-akbar parroċċa ta' Malta u l-iktar li kienet tirrendi dħul (25'*uncie*)[3]. L-anqas li kienu jirrendu dħul kienu l-parroċċi tal-Birgu, tal-Mellieħa u ta' Santa Duminka (2 *uncie*). L-akbar kappella tal-kampanja kienet dik ta' Birkirkara. Tista' tgħid li l-kapillani jew retturi ta' dawn il-knejjes kienu jgħixu minn fuq dan id-dħul. Kienu wkoll idaħħlu xi ħaġa mingħand ir-raħħala fqajra bħala ħlas għall-amministrazzjoni tas-sagramenti. Xi wħud, bħall-kappillan ta' Ħaż-Żebbuġ li kien jagħmel u jbiegħ il-moxtijiet, kienu jagħmlu xi xogħol ieħor żgħir biex iżidu d-dħul tagħhom.

F'dawn il-*cappelle* jew aħjar parroċċi setgħu jiġu amministrati s-sagramenti mill-qassisin li issa setgħu, u saħansitra ppreferew, jgħixu qrib il-poplu t'Alla. Mal-mogħdija tas-snin dawn il-kappillani bdew biex ngħidu hekk jinfatmu mir-rabta tagħhom mal-katidral billi jopponu kull amar li jattendu għas-servizzi fit-tempju ewlieni tad-djoċesi.

Ta' min ifakkar ukoll kif ħafna mill-ġid li għandha jew kellha sa dan l-aħħar il-knisja f'pajjizna huwa wirt iż-żmien tan-nofs, kif huma wkoll xi wħud mill-prebendi jew fundazzjonijiet għall-kanonikati, ngħidu aħna l-prebendi ta' Bir it-Twil, ta' Għar Barka, ta' Bir iż-Żgħir u ta' Riħanija.

Il-Medju Evu kien żmien il-miġja ta' l-ordnijiet reliġjużi f'pajjiżna. Insemmu l-patrijiet Franġiskani li waslu f'Malta fl-1372 u dawk Agostinjani li kienu waqqfu kunvent f'pajjiżna sas-sena 1413. Id-Dumnikani, il-Karmelitani u s-sorijiet Benedittini jidher li kienu waslu sa madwar nofs is-seklu ħmistax. Ta' l-ewwel, jiġifieri d-Dumnikani, bnew il-knisja tagħhom fir-Rabat fl-1505, filwaqt li akkwistaw dar oħra fil-Birgu fl-1527. Lejn tmiem is-seklu ħmistax, naraw il-wasla tal-patrijiet ta' Ġieżu. Ta' min isemmi li l-patrijiet damu ma stabbilixxew ruħhom f'Malta meta tqis illi fi Spanja kienu minn ta' quddiem nett biex jissieltu kontra l-Islam.

Ta' min jinnota kif dawn ir-reliġjużi, b'eċċezzjoni tas-sorijiet Benedittini li waqqfu l-kunvent tagħhom fl-Imdina, stabbilixxew ruħhom fis-subborg tal-belt siekta, jiġifieri r-Rabat.

Il-parroċċa tal-Mosta

Xi ngħidu għall-qagħda reliġjuża tal-poplu tal-Mosta u l-akkwati f'dawn iż-żminijiet? Tagħrif ftit li xejn għandna iżda nsibu referenza għal devozzjoni lejn xbieha għażiża tal-Verġni Marija meqjuma f'kappella f'Wied is-Sir. Xi naqra saram u mġieba mhix xierqa qatt ma tonqos, u fl-1479 insibu l-qari ta' bandu li pprojbixxa kull logħob ta' l-azzard fil-Mosta u fl-inħawi ta' madwar. Kif għidna, billi l-Mosta kienet żgħira wisq biex titwaqqaf bħala parroċċa, il-bdiewa fqajra u aktarx ħawtiela kienu taħt il-kura spiritwali tal-*cappella* jew parroċċa tan-Naxxar, fid-dell tal-knisja katidrali ta' l-Imdina fuq in-naħa tal-punent. Kien biss fis-16 ta' Settembru tas-sena 1608, fi żmien il-ħakma ta' l-Ordni ta' San Ġwann, meta b'popolazzjoni ta' madwar disa' mitt ruħ ġiet imwaqqfa l-parroċċa tal-Mosta b'digriet ta' l-isqof Tumas Gargallo.

Xhieda ta' identità nazzjonali

Il-faqar, l-għaks, il-ġuħ, il-mard, is-superstizzjoni, l-injuranza, il-biża' mill-attakki tal-furbani u mitt saram ieħor żgur li jnaffru kull xewqa li gżiritna terġa' lura għaż-żminijiet tan-nofs. Iżda l-ħarsa ħafifa li tajna tiftaħ tieqa ċkejkna fuq l-imgħoddi li f'tant aspetti għadu magħna u ngħixuh ta' kuljum fi żminijietna. Huwa wirt ħaj ta' dan in-nazzjon Malti, li fil-kliem meqjus tal-poeta ta' żmienna l-Prof. Oliver Friggieri[4] huwa:

"Nazzjon li tela' u nizel ma' kull mewġa,
nazzjon li baħħar ma' l-irjieħ taż-żmien,
nazzjon li beka u feraħ bla ma nesa,
dil-ħolma li wasslitu sal-ħelsien.

Nazzjon qalbien li jemmen fih innifsu,
nazzjon li jrid ix-xogħol, il-ħaqq u s-sliem,

nazzjon qadim li qam f'żerniq ewlieni,
nazzjon żagħżugħ li jħares 'il quddiem."

Noti:

1. Il-Professur Godfrey Wettinger jirreferi għal 'il fuq minn elf kappella f'Malta fiż-Żmien Nofsani. Fl-1575, il-Viżitatur Appostoliku Mons. Pietru Duzina kien sab illi ħafna minn dawn il-kappelli kienu fi stat ħażin ħafna. Tant li 222 minnhom ma kellhomx bieb, 49 kienu waqgħu jew ġew ikkundannati, 17 kellhom soqfa iqattru u ħafna minnhom kienu neqsin mill-aktar ħtiġijiet essenzjali.
2. Benefiċċju huwa kariga ekkleżjastika bi dmirijiet u dħul marbutin magħha. Dan id-dħul finanzjarju ħafna drabi kien jiġi minn propjetà.
3. Id-dħul tal-*cappelle* kien kif ġej:

San Pawl *di fora*	25 *uncie*
Birkirkara	20 *uncie*
Naxxar	18 *uncie*
Bir Miftuħ	15 *uncie*
Santa Katerina (Żejtun)	13 *uncie*
Siggiewi	13 *uncie*
Zurrieq	12 *uncie*
Qormi	12 *uncie*
Żebbuġ	11 *uncie*
Birgu	2 *uncie*
Mellieħa	2 *uncie*
Santa Duminka	2 *uncie*

4. Din hija silta mill- poeżija "L-Għanja ta' Malta."

Referenzi:

a) ***Antoloġija ta' Versi Patrijottiċi***, miġbura minn Tony Cortis, *Dipartiment ta' l-Informazzjoni, Malta, 1989.*

b) Rev. Joseph Bezzina: ***It-Twaqqif tal-Parroċċi: f'Malta taħt is-Slaten ta' Sqallija (1127 - 1530) - L-Istorja tal-Knisja f'Malta***, *Kullana Kulturali (Pubblikazzjoniet Indipendenza).*

c) Mario Buhagiar: ***The First Maltese Parish Churches - Treasures of Malta***, *Vol. IX, No. 1, (2002).*

d) Joseph Busuttil, Stanley Fiorini: ***The Rollo de Mello (1436) and The Will of Don Bernardus Yaner (1442)*** - *Melitensium Amor: festschrift in honour of Dun Ġwann Azzopardi: edited by Toni Cortis, Thomas Freller and Lino Bugeja, 2002..*

e) S. Fiorini: ***Malta in 1530***, *Victor Mallia Milanes* (Ed), *Hospitaller Malta 1530-1798* (1993).

f) E.R. Leopardi: ***Bandi, Transactions of the Consiglio Popolare, etc. of the XV Century*** - *Melita Historica, Vol. 2, No 4, (1959).*

g) Anthony T. Luttrell: ***Approaches to Medieval Malta***, *A.T. Luttrell (Ed): Medieval Malta - Studies on Malta before the Knights (London, 1975).*

h) A. Luttrell (Ed): ***Ħal Millieri: A Maltese Casale, it's Churches and Paintings*** *(Malta, 1976).*

i) Leonard Mahoney: ***5000 years of Architecture in Malta*** *(Valletta Publishing,1996).*

j) Michael A. Sant: *Il-Mosta fiż-Żminijiet tan-Nofs - Xi ħjiel ta' tagħrif li nsibu:* ***Publikazzjoni tas-Soċjetà Filarmonika Santa Marija, Mosta***, *1996.*

k) Michael A. Sant: *Mosta Through the Ages:* ***Mosta, The Heart of Malta*** *(Midsea Publications/Vassallo Builders Group, 1996).*

l) E.B. Vella: ***Storja tal-Mosta bil-Knisja Tagħha***, *miġbura minn E.B. Vella u oħrajn (1972, i.e. 1986).*

m) Godfrey Wettinger: ***The Lost Villages and Hamlets of Malta***, *A. T. Luttrell (Ed) Medieval Malta - Studies of Malta before the Knights (London, 1975).*

n) Godfrey Wettinger: ***The Militia List of 1417-20 - A New starting point for the study of Malta's population***, *Melita Historica, Vol. V, No. 2 (1969).*

o) G. Wettinger: ***The Militia Roster of Watch Duties of 1417***, *The Armed Forces of Malta, Journal, 32 (Ottubru 1979).*

p) G. Wettinger: ***Malta fiż-Żmien Nofsani***, *Kungress Nazzjonali - l-Identità Kulturali ta' Malta, (Dipartiment ta' l-Informazzjoni, 1989).*